

ادبیاتِ فارسی در قرنِ هجدهم میلادی در کشمیر

روانشاد استاد عطا کریم برق♦

ترجمه: سید غلام نبی احمد*

کشمیر از اوایل قرن چهاردهم میلادی به‌عنوان مرکز و جایگاه برومند و شگفت جاودانه به‌شمار می‌آید، چون تعدادی سادات در دورهٔ پُراشوب و دستخوش تیمور از ایران به‌این وادی زیبا و دلربا مهاجرت کردند. یکی از سلاطین بزرگوار و روشن‌فکر از سلسلهٔ شاهمیری زین‌العابدین (۷۰-۱۴۲۰ م) فارسی را به‌عنوان زبان رسمی در دربار خود اعلام نمود و تحت سرپرستی و پشتیبانی وی بسیار آثار نفیس سانسکریت از جمله «راج‌ترنگینی» اولین اثر تاریخی سانسکریت در کشمیر به‌رشتهٔ تحریر درآمد و «مهابارت» به‌فارسی برگردانده شد و اثر فارسی «یوسف و زلیخا» به‌زبان کشمیری ترجمه شده. پس از این، کشمیر در دورهٔ مغول‌ها از پیشرفت و تحولات فوق‌العاده‌ای از حیث مرکز پُرتمر و بارآور فارسی برخوردار گردید. پس از سقوط مغول‌ها در قرن هجدهم میلادی افغان‌ها (۱۸۱۹-۱۷۵۳ م) و سیک‌ها (۱۸۴۶-۱۸۱۹ م) به‌اقتدار رسیدند. در دورهٔ آنان نیز مطالعهٔ فارسی (زبان و ادبیات فارسی) مثل سابق رونق و پیشرفت داشت و رسم و رواج دربار مغول را در کشمیر نگه داشتند.

در این مقاله سعی نمودم که با نظر اجمالی وضعیت ادبیات فارسی در قرن هجدهم میلادی در کشمیر بیان نمایم:

♦ رئیس اسبق بخش فارسی دانشگاه کلکته، کلکته.

* استادیار بخش فارسی دانشگاه لکهنو، لکهنو.

۱. اکمل‌الدین میرزا محمد کامل پسر عادل بیگ در سال ۱۶۴۴ م در خانواده اعیان چشم به جهان گشود. وقتی که یتیم شد پادشاه مغول شاهجهان وی را تحت سرپرستی خویش درآورد. بنابراین با زندگی ابتدایی در دهلی به سربرد. بعداً به کشمیر برگشت و زندگی صوفیانه و روحانی ورزید و تحت نفوذ راهنما و سرپرست روحانی و صوفی بزرگوار خواجه حبیب الله گنائی کشمیری درآمد و تمام زندگانی خود را جهت مشاهده، و ملاحظه رسوم و آداب و طریقه و روش صوفیانه گذاشت. وی در سال ۱۷۱۸ م در هفتاد و چهار سالگی از این جهان رخت سفر بست و نزدیک به ده مائیل (Mile) در سرینگر دفن شد که آرامگاه پُرشکوه و پُرعظمت برای او بنا کردند که خود از مراکز زیارت‌کنندگان و عقیدتمندان محسوب می‌شود.

اکمل سخنور صوفی و عارف برجسته به‌شمار می‌رود که جایگاهی شایان و ارجمند در برابر مقام و مرتبه مولانا جلال‌الدین بلخی در کشمیر به‌عهده دارد. وی به‌پیروی و تقلید از روش مثنوی جلال‌الدین رومی مثنوی عرفانی ضخیم و حجیم با عنوان «بهارالعرفان» ساخت که مبنی بر چهار جلد دارای شصت هزار شعر می‌باشد. وی اثر دیگری هم با عنوان «مخبرالاسرار» در قالب قصیده سرود که دانش و علم و فضل دقیق و عمیق راجع به فلسفه عرفانی و روحانی وی را نشان می‌دهد. این اثر جاودانه به‌توسط ولی الله لاهوری تدوین و ویرایش شده و در سال ۱۳۵۰ هـ/ ۱۹۳۲ م به‌چاپ رسید. وی اولین شاعر کشمیری بوده که داستان‌ها و رویدادهای روحانی محلی و بومی را به‌سلک شعر کشید. به‌طور مثال داستان «الکنندن» در مثنوی فارسی می‌توان دید. مثنوی معروف وی «بهارالعرفان» را میر حبیب الله کاملی، دانشور عربی و فارسی و متولی آرامگاه اکمل که زمین خود را وقف کرده بود، در سال ۱۳۸۱ هـ/ ۱۹۶۲ م منتشر کرد.

۲. محمد اسلم سالم از هندوان کشمیر بوده که مشرف به‌اسلام شد. پس از پایان رساندن تحصیلاتش به‌دهلی سفر نمود و در سال ۱۷۰۷ م در خدمت شاه عالم اشتغال داشت. اما پس از مرگ سرپرست به‌کشمیر برگشت و تا وفات خود به‌سال ۱۷۱۸ م همانجا اقامت گزید. وی در شاعری افتخار شاگردی محسن فانی را داشت

که شاعر نامدار و مایه‌ناز زمان خود در کشمیر بود. سالم در اصل شاعر غنایی بود. وی مجموعه کلام (دیوان) داشت که از این سه نسخه خطی یکی در کتابخانه دانشگاه پنجاب، لاهور، دوم در کتابخانه رضا رامپور و سوم که ناقص است در کتابخانه تحقیقی سرینگر موجود می‌باشد. وی قصیده‌ای به نام «جنگ فیل» نگاشت که نیز در زمینه شعر رزمیه علاقه و دل بستگی او را نشان می‌دهد.

۳. دیوان شاه، متخلص به «آذر» پسر برهمن کشمیری بود که به شغل بازرگانی بود. وی در قرن هجدهم میلادی زندگی می‌کرد. اما تاکنون در مورد تاریخ تولد یا وفات او سراخی ندارم. اما دیدگاه وی راجع به خشک‌سالی در نظم خویش نشان می‌دهد که وفاتش در حدود ۱۷۴۰ م اتفاق افتاد. از غزلیات وی پیداست که مجموعه غزلیات به خواهش و آرزوی برادر خود دلپ چند جیر در سال ۱۱۴۲ هـ/ ۱۷۲۹ م ساخت. این اولین شاعر هندوی کشمیر بوده که آثارش به فارسی به ما رسیده است. وی در شعر شاگرد ملّا داراب بیگ جو یا بود و مثل شاعر دیگر همعصر مایل به تصوف و عرفان بود. وی مجموعه کلام یا دیوان شعر غنایی داشت که از آن هویداست که شاعری چیره‌دست و برجسته و ماهر بود و دسترسی کامل به شیوایی بیان با اندیشه و افکار عمیق عرفانی داشت. یک نسخه خطی ناقص دیوان او مشتمل بر ۱۲۹ برگ در کتابخانه تحقیقی سرینگر نگهداری و پاسداری می‌شود.

۴. ملّا محمد اشرف که تخلص‌اش «بلبل» بود، اگرچه شاعر کم شناخته شده بود، اما شایستگی و اخلاق فوق‌العاده‌ای داشت. وی غیر از اشخاص مذهبی هیچ‌کس را تعریف و توصیف نکرد. وی در سال ۱۶۸۲ م در روستایی به نام «دیر» در کشمیر پا به عرصه وجود گذاشت و در سال ۱۷۵۶ م چشم از جهان فرو بست و در همان روستا در قبرستان خانواده خود مدفون شد. بنا به گفته محمد امین رفیقی کشمیری اسم پدرش داوود بود که در ده «دیر» زندگی می‌کرد و در کار درس و تدریس اشتغال داشت. بلبل عاشق و فرهیخته وافر شعر بود و خمسه (مثنوی) در سبک و شیوه خمسه نظامی گنجوی، به سلک شعر کشید. از این پنج مثنوی فقط یک مثنوی به عنوان «رضانامه» به جای مانده که در کتابخانه تحقیقی کشمیر نگهداری می‌شود. اما بقیه دیگر تا به حال ناپدید است. ملّا محمد اشرف بلبل یکی از نخستین شاعران

کشمیری به‌شمار می‌رود که اولین دفعه داستان رزمیه و حماسه مربوط به‌رویداد و داستان شهادت امام حسین^ع و کشتار و خونریزی دردناک کربلا را در شعر بیان نموده که در این جریانات همراه امام حسین^ع هفتاد طرفدار و حامی به‌شمار زنان و بچگان و افراد خانواده به‌شهادت رسیدند. چهار مثنوی ناپدید دیگر وی از این قرارند:

ا: ارزن و حمال: این داستان عاشقانه محلی است که اولین دفعه در کشمیر نوشته شده که قهرمان آن یک هندو می‌باشد.

ب: هشت تمهید و هشت اسرار: این دو مثنوی ویژگی عرفانی دارد چون به‌شیوه «هفت پیکر نظامی گنجوی» نوشته شده است.

ج: مهر و ماه: بلبل به‌همه این مثنوی‌ها در آخرین مثنوی خود «رضانامه» اشاره کرده است. اشعار وی نشان می‌دهد که به‌زبان و ادبیات فارسی دسترس کامل داشت. سبک و شیوه وی خیلی ساده و روان و طبیعی می‌باشد.

۵. ملّا محمد توفیق معروف به «لاله‌جو» که تخلص توفیق داشت، در سال ۱۶۹۶ م در سرینگر کشمیر به‌دنیا آمد. وی در زمان راجا سوکه جیون مل (۶۴-۱۷۵۴ م) به‌افتخار لقب «ملک‌الشعرا» نایل آمد. وی در سال ۱۷۸۵ م در هشتاد و نه سالگی وفات یافت. وی در شاعری قبلاً شاگرد ملّا ساطع کشمیری بود و بعداً به‌شاگردی مشتاق کشمیری درآمد. وی به‌پیروی و تقلید حافظ، جامی، صائب، کلیم و دیگران شعر زیبا و جالب ساخت. «دیوان توفیق» و «کلیات توفیق» دارای غزلیات، رباعیات و قصاید و جز آن می‌باشد. راجا سکه جیون مل هیئتی مشتمل بر هفت تن شاعر را به‌خدمت گرفته بود که عبارت بودند از توفیق، شایق، متین، حسن، راجع، نوید و سامی. این گروه تحت نظارت و ریاست توفیق جهت گردآوری مثنوی‌های مربوط به‌تاریخ سیاسی کشمیر به‌عنوان «احوال ملک کشمیر» تشکیل شدند. اگرچه بخش زیادی کار انجام شد. متأسفانه راجا به‌قتل رسید و نتیجتاً این کار نامکمل ماند. به‌توسط شایق شصت هزار بیت ساخته شد. می‌گویند که بخش خاصی از این مثنوی از بین رفت. آن مثنوی تاریخی که باقی‌مانده و به‌دست ما رسیده دارای دو هزار بیت ساخته از توفیق بود که مربوط است به‌یوسف شاه سلسله چک تا دوره

جهانگیر (۱۶۰۵ م). نسخه خطی این اثر ارزشمند و گرانقدر در کتابخانه تحقیقی سرینگر نگهداری می‌شود. اگر این مثنوی تاریخی که در کشمیر اتفاق افتاد به چاپ رسد، اهمیت و استفاده خاصی خواهد داشت.

ملّا محمد اشرف بلبل یکی از نخستین شاعران کشمیری به شمار می‌رود که اولین دفعه داستان رزمیه و حماسه مربوط به رویداد و داستان شهادت امام حسین^ع و کشتار و خونریزی دردناک کربلا را در شعر بیان نموده.

۶. عبدالوهاب شائق، این شاعر در سال ۱۷۰۶ م در سرینگر متولد شد. طبق تذکره‌نگاران وی پیش نماز (امام) مسجد بود که وظیفه نماز پنجگانه را انجام می‌داد. وی از حیث تاریخ‌نویسی متخصص و کارشناس نیز محسوب می‌شود. به‌عنوان شاعر برجسته و چیره‌دست شهرت و محبوبیت ویژه‌ای در

زمان فرمانروایی راجا سوکه مل (۱۷۶۴-۱۷۵۴ م) داشت که پادشاه وی را از این حیث عضو «هیئت تاریخ‌نویسی کشمیر» گماشت. معلومات زیادی در مورد احوال زندگی وی فراهم و مهیا نشده است. وی در سال ۱۱۸۲ هـ/ ۱۷۶۸ م در سرینگر وفات یافت و اثر تاریخی او در شعر با عنوان «ریاض‌الاسلام» دارای شصت هزار بیت و در دو بخش منقسم است. بخش اول در مورد ورود اسلام در کشمیر تا دوره یوسف شاه (۸۲-۱۵۷۹ م) سلسله چک است و بخش دوم مربوط به احوال زندگی و کرامات ریشی (فقیر) از جمله نورالدین ریشی، محمد امین اویسی، شیخ مخدوم حمزه و بعضی برهمنان و اشخاص دیگر است. نسخه خطی این اثر جاودانه و با ارزش در دو جلد در کتابخانه تحقیقی کشمیر نگهداری می‌شود.

۷. بهوانی داس کچرو متخلص به «تکو» در قرن هجدهم میلادی در کشمیر زندگی می‌کرد و مقام و منصب سزاوار و شایانی در دولت افغان در کشمیر به‌عهده داشت. راجع به احوال و آثار وی زیاد اطلاعی به‌ما نرسیده است فقط چند اشعار و غزلیات در «بهار گلشن کشمیر» جلد دوم در سال ۱۹۳۲ م در لکهنو به چاپ رسید و برخی از احوال را آقای جی.ال. تکو در تذکره شعرای کشمیر مطرح و بیان کرده است.

۸. دیا رام کچرو متخلص به «خوشدل» از خانواده اشرافی برهمنان کشمیر بود که در سال ۱۷۴۳ م در «ریناواری» در کشمیر تولد یافت. خانواده وی در علم و فضل

سانسکریت و فارسی شهرت سزاواری داشت. او مستخدم افغان بوده که منصب و جای عالی در کشمیر داشت. به منظور وظیفه اداری به کابل و به شهرهای دیگر افغانستان مسافرت کرد. طبق گفته پسرش بیربل کچرو وارسته که مورخ نامدار و نویسنده «مجمع التواریخ» بوده، خوشدل در خدمت وزیر وفادار خان و سعادت علی خان اشتغال داشت و از کابل به دویستان کشمیری نامه نوشته بود. خوشدل به عنوان شاعر و نویسنده مایه‌ناز و مایه‌ور در قرن هجدهم میلادی شناخته می‌شود که در شعر و نثر مهارت خاصی داشت. نویسنده «بهار گلشن کشمیر» وی را به علل و عوامل استعداد خداداد و صلاحیت و لیاقت عمیق تعریف و ستایش نموده است. وی در سال ۱۸۱۱ م چشم از جهان بست. آثار گرانقدر شعر و نثر فارسی در زیر نقل می‌شود که اهمیت فوق‌العاده‌ای را نشان می‌دهد:

ا: دیوان یا «مجموعه شعر» که در سال ۱۷۰۳ م ساخته شده. در بعضی از اشعار وی اندیشه و افکار فلسفه هندویی مطرح شده است.

ب: «مثنوی کشمیر» که در تعریف و توصیف احوال کشمیر است.

ج: «گیتای فارسی» این ترجمه نثری فارسی از بهگوت گیتا می‌باشد که در آن روح اساسی متون سانسکریت را می‌توان دید.

د: «ترانه سرور» این هم اثر نثری می‌باشد که در زمینه موسیقی نوشته است و در آن عبارت و اقتباساتی از «سام وید» و از جلال‌الدین رومی دیده می‌شود. نسخه‌های خطی این چهار اثر در کتابخانه تحقیقی سرینگر کشمیر نگهداری می‌شود.

۹. محمد رضا مشتاق: شبان و گاو چران بوده، وقتی گاوهای خود را در چراگاه و مرغزار سرسبز و زیبای کشمیر می‌چرانید اشعار جلال‌الدین رومی را می‌خوانده است. وی از زیبایی و شادابی طبیعی این قدر متأثر و شیفته و شیدا گردید که در دل او شوق و شور شعرگویی برپا شد و شعر در فارسی ساخت. تاریخ و جای تولد او پیدا نیست و در سال ۱۷۳۱ م وفات یافت و دیوان فارسی وی نشان می‌دهد که در تشبیه و استعاره از طبیعت سرسبز و زعفران‌زار کشمیر استفاده کرده است. دو نسخه خطی دیوان وی در کتابخانه تحقیقی سرینگر و یک نسخه در کتابخانه رضا رامپور محفوظ می‌باشد.

۱۰. عبدالحکیم ساطع فرزند ملّا غالب از اهالی کشمیر بوده ولی به دهلی مهاجرت کرد. وی در شعر قبلاً شاگرد لالا ملک شهید بود و بعداً تحت سرپرستی میرزا داراب بیگ جويا آمد. وقتی که در دهلی بود اول تحت سرپرستی شاه عالم بهادر (۱۷۱۲-۱۷۰۷ م) و سپس فرخ‌سیر (۱۷۱۹-۱۷۱۳ م) قرار گرفت. بعداً وی به کشمیر برگشت و در سال ۱۷۳۲ م وفات کرد. او صاحب دیوان شعر هست. اشعار وی نشان می‌دهد که در مثنوی از کلیم، در قصیده از عرفی و در غزل از صائب پیروی کرده است. دیوان وی نیز در کتابخانه تحقیقی سرینگر و کتابخانه رضا رامپور نگهداری می‌شود.

دکتر جی. ال. تگّو اولین دانشمند پس از استقلال هند بوده که دانشجویان تحقیقات زبان و ادبیات فارسی را در کشمیر راهنمایی کرد و وی نخستین تذکره شعرای کشمیر را با عنوان «برگزیده شاعران فارسی کشمیر» نوشت. این کتاب در سال ۱۹۶۴ م با سرمایه انجمن ایران و هند در تهران انتشار یافت. دکتر تگّو خود از اهالی کشمیر بوده و دکترای زبان و ادبیات فارسی از دانشگاه تهران کسب نمود و جهت گردآوری این گلچین ادبی زحمات خاصّ و تلاش بسیار نموده است که در این کتاب نوزده تن از شاعران فارسی‌نژاد کشمیری را منتخب نموده که ده تن از نوزده شاعر سده هجدهم را ذکر نمود. وقتی که شعر را ذکر می‌کرد احوال و آثار مختصر هر شاعر را بیان نموده است. مثنوی مبنی بر چهارده شعر از بهگوت گیتا را ترجمه کرده نیز در آخر کتاب آورده است.

با سعی و تلاش و زحمات صمیمانه می‌توان در ایالت‌های دیگر هند مثل بنگال، اریسه، آسام، بهار، اترپرادش، مادّیپرادش، آندراپرادش و پنجاب و غیره به آسانی اشعاری را آماده و گردآوری کرد، چون زبان‌های بومی و محلی همواره تحت تأثیر و نفوذ فارسی بوده‌اند. این خدمات عظیم برای ادبیات فارسی است که در هر ایالت و استان در هند و پاک و بنگلادش تا قبل از ۱۹۴۷ م اشعاری گردآورده شود. تا این آثار شعر و نثر فارسی که هر دو میراث مشترک هموطنان ما یعنی هندو، مسلمان، سیک‌ها، و غیره بوده، گردآوری و نگهداری و حتماً از بین نرود. این مسئولیت ماست که این را نگهداری و پاسداری بکنیم. راجع به این دولت هند، در کمیسیون اعانت دانشگاهی

(U.G.C.)، وزارت آموزش و پرورش مرکزی و وزارت آموزش و پرورش ایالتی هند نیز با کمک مالی و پشتیبانی برای دانشوران و پژوهشگران فارسی که در زمینه تحقیق و پژوهش علاقه دارند، حمایت می‌کند.

خدمات صادقانه دکتر تگّو در گسترش زبان و ادبیات فارسی در هند به‌ویژه کشمیر کارنامه فوق‌العاده و گرانقدر می‌باشد. کشمیر یکی از ایالت‌های هند و بخش مهمی از اتحادیه هند (Indian Union) است که آنجا در فرمانروایان گذشته و درباریان مسلمان فارسی را به‌عنوان زبان دولتی و رسمی پذیرفتند. در حال حاضر زبان فارسی نیز در زندگانی و فرهنگ کشمیر نقش اساسی و سهم به‌سزایی ایفاء می‌کند که مردم و جمعیت زیادی به‌گسترش و توسعه زبان و ادبیات و اندیشه‌های فارسی عشق و علاقه و دلبستگی خاصی دارند.

اقدام دیگر دکتر تگّو در پروژه بالا با عنوان شعر فارسی در کشمیر (۱۳۳۹-۱۸۴۶ م) بود. این کتاب با همکاری دانشگاه‌های کالیفورنیا، برکلی، لوس آنجلس، لندن در سال ۱۹۷۱ م به‌چاپ رسید. در این کتاب شعرای کشمیر را ذکر کرده است. بنده در این باره بررسی نمودم و در مجله اندو ایرانیکا، ج ۲۰، ش ۱، مارس ۱۹۶۷ م مقاله‌ای منتشر شد. آثار ارزنده و عالمانه دکتر تگّو «شعر فارسی در کشمیر» در چهار فصل منقسم هست. فصل سوّم مربوط به مغول از سال ۱۵۸۹ تا ۱۷۵۱ م و فصل چهارم راجع به افغان‌ها و سیک‌ها از ۱۷۵۳ تا ۱۸۴۶ م می‌باشد. بخش خاصّ فصل سوّم و چهارم مربوط به ادبیات فارسی قرن هجدهم میلادی می‌باشد که بحث و بررسی موضوع اصلی و اساسی بنده است. در این فصل‌ها دکتر تگّو منابع و مراجع شعر فارسی کشمیر را بیان نموده است و مطالعه توضیحی و انتقادی راجع به ترویج و ترقی ادبیات فارسی را در کشمیر در قرن هجدهم میلادی مورد بررسی قرار داده است. طی دوره‌های افغان‌ها و سیک‌ها، کشمیر امنیت و آشتی نداشت. این جریان‌ها را نیز بحث و بیان نموده است و چهره زمان و ویژگی شعر فارسی مطرح شد. راجع به احوال و آثار شاعران برجسته مثلاً میرزا داراب بیگ جويا، میرزا کامل، اسلم سالم، دیوان شاه آذر، ملّا اشرف، ملّا محمّد توفیق، عبدالوهاب شایق، بهوانی داس کچرو، ذی‌رام خوشدل، محمّد رضا مشتاق، عبدالحکیم ساطع، گوپال پاندیت فقیر (م: ۱۷۹۹ م)، بهاء‌الدین متّو که خمسۀ مثنوی

«پنج گنج» را در سال ۱۸۰۰ م به پایان رساند، مؤرخ نامدار خواجه محمد اعظمی (م: ۱۷۶۵ م) و غیره بحث و بررسی کرده‌اند.

شادروان دکتر شمس‌الدین رئیس اسبق بخش فارسی دانشگاه کشمیر اثر تحقیقی جدی به‌عنوان «محمد رضا مشتاق کشمیری» در سال ۱۹۶۴ م تألیف نمود. مشتاق کشمیری که شاعر قرن هجدهم میلادی بوده و در این باره بنده هم در بالا ذکر نموده‌ام. دکتر شمس‌الدین در کتاب خود در مورد زندگی‌نامه و کارنامه شاعر در زمینه تاریخ ادبیات فارسی در کشمیر به‌نحو ماهرانه و محققانه ابراز عقیده کرده است. دیگر آثار تحقیقی مربوط به ادبیات فارسی قرن هجدهم میلادی که در دو دهه آخر انجام شده، به شرح زیر نقل می‌شود:

۱. «موسیقی کشمیر»، از موهن لال آیما، ۱۹۵۴ م.
۲. «کلیات میرزا داراب بیگ جويا»، ویرایش و تدوین از دکتر محمد باقر، تهران، چاپ ۱۳۳۹ هـ ش/ ۱۹۶۰ م.
۳. «احوال و آثار ملا اشرف بلبل»، از محمد امین رفیعی، انتشارات تعمیر، کشمیر، چاپ ۱۹۶۰ م.
۴. «شعراى کشمیر»، از جی.ال. تگّو، هند نو، تهران، ۱۹۶۱ م.
۵. «بهار عرفان»، از میرزا اکمل بیگ کامل، تدوین جلد اول از میرزا حبیب الله کاملی، سرینگر، ۱۳۸۱ هـ/ ۱۹۶۲ م.
۶. «دیوان فانی»، تدوین از جی.ال. تگّو، تهران، ۱۹۶۳ م.
۷. «تذکره شعراى کشمیر»، از محمد اصلح: تدوین از سید حسام‌الدین راشدی، کراچی، ۱۹۶۷ م.